

На волі

Клим Поліщук

НА ВОЛІ

(Із записної книжки)

i

.. Ціла ніч прискореної ходи від міста. Лишилися далеко чорні димарі заводів, золочені маківки церков, розтоплені сонцем асфальтові пішоходи й засмічені недокурками мармурові східці знайомих мені інституцій. Йду самотою, полями. Навколо золоті жита. З насолодою вдихаю тонко-лоскотливий аромат розквітлих волошок і кукілю. Зачаровано дивлюся в степову безмежність ранішнього марева і не хочеться згадувати остогидлого міста. Через те, що опинився на волі, почуваю себе страшно задоволеним. Думка, що можу вільно виявляти настрої своєї душі, надає мені шаленої енергії. Знаю добре: тут мені ніхто не скаже, що я не гаразд вихований або дикий... Так, тут справжня воля і простір широкий...

Розхристую груди, скидаю капелюха і затягаю "марсілезу". Голос лине між полиновими кущами і мені стає ніяково за його антимузичність. — Ні, тут, як видно, Марсельеза зайва!..

Перестаю співати і дивлюсь на сонце, як воно сходить і світить. Прислухаюся до тихого шепоту спілого колосся і відчуваю, як в мою душу приходить спокій, а разом з ним і утома безсонної ночі. Сідаю на межу і ловлю себе на думці: дивно, чому ніде не дзвенять коси, як саме жнива?!.

Лягаю. Під кущик жовтоголових ромашок кладу голову. Дивлюся в блакитну глибіню і згадую далеких Залізняка й Гонту. — Невже вони там, високо, над сонцем?..

Подобаються мені героїчні натури. Постійно захоплююсь ними і на самоті марю лицарськими справами. І все це через те, що маю романтичну душу, яка прагне казкового щастя й вишукує чудних пригод. Не що інше, як тільки жадання моєї душі вивело мене з міста й провадить невідомими дорогами до невідомої мети...

Джебонять і крутяться цілими роями настирливі комарі. Гудуть басами, як дяки, жовті полуденники. Десь близько підпадьомкають перепілки. Стрекочуть коники-стрибунці.

Запалюю цигарку. Синій дим в'ється ніжними пасмами, стелиться по межі, плазує поміж житніми стеблами й сизою наміткою обгортає кущ жовтоголових ромашок.

Мені цілком добре...

...Залізо. Бетон. Асфальт. Мотоцикли. Бульвари. Стомлені віти на столітніх липах. Жовтий пісок на доріжках. Спека. Байдужність. Туга.

На гарячій лавочці милої жду. Скучно. Замурзаний хлопчина продає радянські газети і пропонує хлібний квас. Стараюся не дивитись на нього, але дарма...

Мою ліву руку обтяжує важка тека з паперами. Іритуюся — чому довго не приходить? Нервово кусаю губи і даю собі слово "поставитись гордо"...

Повз мене проходять обшарпані старці й озброєні жовніри. Засмалені, набряклі, тупі й непорушні лиця не виявляють жодної думки. Іноді які-небудь спрагли вуста звернуться до замурзаного хлопчини і скажуть: "Дай!"... Тоді, не поспішаючись, припадають до брудної склянки, заплющують очі і починають пити... П'ють жадібно, але зі смаком і з великою насолодою...

Мені стає чогось ніяково, коли я дивлюсь на їх згагу, але сиджу і чекаю милої. Щоб скоротити час нудного чекання, беру число радянської газети і починаю читати про побідний хід червоних військ, про грандіозні завоювання червоної революції і величність червоного терору...

Прочитавши майже все, що містили в собі дві сторінки газети, я дарма чекав на свою любку. Метким кроком задріботів маленький, присадкуватий, чорнявий чоловічок. Став проти мене й задивився. Його маленькі сірі злодійкуваті оченята нищпорили по моїй постаті. Мене брала нетерплячка й тривожило передчуття недоброго.

— Ви шпик блакитної армії? — спитався він мене.

— Я чекаю любки, — відповів я, удаючи байдужого.

— Як?.. На бульварі?.. В таку спеку?..

— Так!.. На бульварі... І в таку спеку...

— Тоді я мушу арештувати вас...

Настала хвилина напружених думок і чекання. Легко, як лісова сарна, підійшла якась незнайома, густо нафарбована жінчина. Простягла до мене обидві руки:

— Що, заскучав?.. Сьогодні мала такі поважні справи... Загаялась... Вибачай...

Здивовано дивлюся на неї. Встаю й не знаю, що казати, як бути. Маленький чоловічок затримує:

— Справа не скінчена...

Нафарбована жінчина присіпіпила:

— Ходім звідсіль. Ходім в сад. Йому я дам червону рожу і він заспокоїться...

Маленький чоловічок вкладає в рот два пальці й починає пронизливо свистати. На голосний свист відгукнулося безліч свистів, що мене аж лихоманка струснула. Вмить з'явилися якісь озброєні люди й утворили коло навколо. Нафарбована жінка вийняла зі своїх кіс червону рожу й простягла чоловічкові:

— Візьміть! Це для вас, а він для мене... Розумієте?..

Той взяв рожу. Причепив до свого кашкета й засміявся:

— І ще одно придбання! Йдіть собі... Я пожартував тільки...

— Оце вже й кінець всій справі, — говорила до мене нафарбована жінка, коли юрба озброєних людей стала трохи розходитися. Хтось один, як видно, незадоволений таким кінцем справи, кинув шипуче й злобне слово:

— Його під стінку, а її на ліжко треба б!..

Нафарбована жінка, схилившись на моє плече, таємничим шепотом казала:

— Я таким завжди даю по червоній рожі... вони люблять червоний колір... От і тебе визволила ним, а тільки ти не думай, що ти мені потрібний... Я не повія яка-небудь,

навіть не жінка... Я та мара, що по житах розпатланою прибудую блукає...

— Хіба?.. Хіба ти не жінка? — тихо питався я її.

— На жаль, я найсправжнісінька мара, бо люблю кров і сльози... От поплач трохи, а я послухаю....

Чую, як страшно стислося серце, як гострий біль пронизав груди. Намагаюся стриматись, але горло стискається спазмами незрозумілої гіркості і я починаю ревно ридати... Рידаю й не втираю сліз, бо відчуваю, що проклята мара не дасть мені заспокоїтись. Жах і розпач охоплюють мою душу і я, напруживши всі свої сили, починаю кудись бігти і... чую шепіт спілого колосся...

Дивлюся: золоті жита навколо, блакить і сонце вгорі. Вражений чудним сном, встаю на ноги й пригадую, що подорожую до рідного села.

Несподіваний гомін людських голосів почувся десь із боку шляху. Зацікавлено прислухаюся. Говорять про косовицю й посуху. Беру свого капелюха, витираю ним спітніле чоло і йду на гомін.

II

Широкий битий шлях. Верстові стовпи сумують. Ніде нікого. Замислився: куди йти?.. Спека дихає палом згаги. Йти не охота. — Чи не краще буде вернутися на свою межу й заждати вечірньої прохолоди?..

— Гей, куди ти?!

Зупиняюся. З канави вилізло двоє: один високий, стрункий молодий парубок, а другий—присадкуватий, товстий, рижобородий дядько. Обидва—в синіх чумарках, сірих шапках, постолах, з патронташами на плечах і з рушницями в руках—справляли рішуче враження.

Я перший підійшов до них:

— Слава Богу! — привітався.

— Умгу!.. — пустили звук.

Цікаво оглядали мою постать і мовчали.

— З міста? — спитався парубок.

— Так! — відповів я.

— Від комуні!?—допитувався далі.

— Ні! — сказав я і в свою чергу запитався: — Чи не знаєте часом, кудю тут до Чорного Яру?

Рижобородий дядько нахмутив брови:

— Там штаб блакитної армії... Туди ніяк не можна...

Сказав і відвернувся. Сплюнув... Засунув руку в кишеню і витяг заяложеного кисета.

— Куриш?—спитався.

— Курю! — сказав я.

— Може, твій тютюн кращий?..

— Нічого собі... Попробуйте...

Дістав свої цигарки і запропонував обом. Закурили і стали щось думати. Щось, як

видно було по зморшках на чолі, глибоко думали. Щоб порушити мовчанку, починаю розмову:

— А чому досі не жнуть і не косять?..

Мовчанка.

—То ж давно пора вже!—тягну далі.

Гірка ухмілка.

— Скоро висипатись стане, як стоятиме так!

Глибоке зітхання.

Враз парубок сердито шпурнув цигарку, вирівнявся і сказав:

— От ти, що тільки з міста, чи не знаєш ти яку-небудь сісте— му?.. Чи знаєш ти, що нам система потрібна, а не жнива?..

— Яка система?—спитався я нерішучо, маючи на думці, що мене таким чином хочуть про щось випитати.

— Все одно, яка-небудь, аби лише була! Бач, тут справа стоїть так, що система необхідна. От і жовта, і блакитна, і червона, і чорна армії свою систему мають, а тільки в нас нічого... — захвилювався парубок.

Лице рижобородого дядька стислося в хижу грудочку, а очі блиснули обуренням:

—Так, можна сказати, всіх дармоїдів годували, а зараз хоч ти що роби... Лишилися самі одні, та ще й без усякої системи...

— А хто ви такі? — спитався я обережно.

— Ми?.. Та ми той... ми самі собі... З отаманом Мудриком... — сказав рижобородий.

Парубок чудно кашельнув, і він замовк. Подивилися один другому в вічі. Приступили ближче до мене.

— Показуй, що маєш! — несподівано крикнув парубок і наставив на мене пістоля.

—Показуй!—загаласував і рижобородий.

Я покійно підняв руки.

—Шукайте, люди добрі!..

Стали шукати. Роздягли до білизни. Обшукали кожний рубчик, кожную латочку і нарешті сказали:

— Одягайся! Заведем тебе до отамана!..

—Для чого?.. Нащо я там здався?..—пробував сперечатися.

— Не твоє діло! — сказали.

III

П'ять годин не спочиваючи йдемо, аж піт пробирає. Скоро полудне. Сонце просто катує. Мої провожал поскидали чумарки і шапки, але це мало що помагає. Раз у раз нарікають на свою "собачу долю", а я стараюся зміркувати, що за людина їх отаман?

Ці простакуваті шукачі "системи" надзвичайно зацікавили мене. Разів два пробував розпочати розмову, але нічого не виходило. Кожний раз, як тільки я звертався до них з яким-небудь запитанням, вони одно казали: "Скоро все визнаєш... От почекай— но трохи!"

Звернули з битого шляху і стали йти межами. В житах чулися людські голоси, але

самих людей не було видно. Пройшовши так двоє-троє гін, ми вийшли в ярк, де росла отава і паслися стриножені коні. Старенький дідусь, з білою бородою і червоними заплаканими очима, сидів і доглядав коней. Побачивши нас, він устав, зігнув над очима долоню і став приглядатися.

— Що, спіймали?—спитався моїх провозатих.

— Так! У житі! — відповіли.

— Комунія, чи що?

— Ні, система!

—А-а-а!.. Ну, так ведіть, ведіть!..—поважно промовив дідусь.

—Добре!..

Тільки з яру, як і село. Здалеку воно здавалося зеленим гаєм, тільки церковця, як голубка ніжна, біліла. Під самим коловоротом цвинтар із дерев'яними похилими хрестами.

— Скільки тут наших лежить! — зітхнули провозаті.

— Хіба? — сказав я.

— О, чимало!.. То ж скільки вже воюєм!..

В коловороті стрів нас вартовий з рушницею, взяв "напого— тову" рушницю і сказав:

— Пропуск?

— Швайка!—відповів рижобородий.

— Йдіть!

Йдемо вузенькою вулицею. По обидва боки маленькі, біленькі, чепурненькі хатки. Вікна обведені синьою, зеленою і червоною фарбою. Пахне розквітлими маками, огірками, свіжим сіном і ще чимсь, чого не можна було пригадати... На подвір'ях маленькі півники тріпочуть крильцями й на всю горлянку витягають безконечне "кукуріку"...

Серед села церковця. Маленька. Всього в одну баню. Помальована жовтим і білим. Видно, давно малювалася, бо фарби зблідли й зробилися спільно-сірими. Проти церкви високий старий скрипучий крук. Зеленіють мохом низенькі цямрини. Чорніє довге корито. Поруч корита блищить калюжа, а в ній тріпонеться пара підскубаних гусей. Високо підтикана молодиця з повним відром, поспішаючи, переходить нам дорогу.

—Дайте води! — просить парубок.

Молодиця зупиняється:

— Пийте!

Мої провозаті нахилиються до відра і довго смаковито смокчуть...

—Десь ціле море випив би! Така спека! — каже рижобородий.

— Еге, еге! Спека, не дай Господи! — доповідає молодиця.

— А отаман де, на старім місці, в Миколайчихи? — питає парубок.

—Там, там! — каже молодиця.

Поворот за церкву. Маленький провулочок до обійстя. Нові ворота. Тільки що відчинили хвіртку, як під ноги кинувся рябий в'їдливий собака. З сінних дверей

показалася чубата голова:

—До отамана?

—Так — відповіли провозаті.

В сінях стояло двоє ліжок з подушками. На одному сиділа старенька бабуса і журно похитувала головою:

— Знову привели... і доки їх водитимуть, Боже!

Мої провозаті залишили мене в сінях, а самі пішли до отамана.

—Тільки не думай втікати, бо тоді гірко тобі буде! — сказали до мене.

В хаті чувся глухий гомін. Мої провозаті гаряче щось розповідали, хтось їх розпитувався, а ще хтось весело сміявся. Нарешті двері в сіни прочинились, і показала голова рижобородого дядька.

— Ну, до пана отамана!—сказав.

Вікна в хаті позавішувано скатертями. Півтемно. Коло стола сидять якісь люди і мовчать. З острахом завважую, що в мене починають чогось тремтіти ноги і робиться сухо в роті. Виникає думка, що зараз мусить щось статися, але що саме?..

Від стола підвелася висока постать. Огрядна, але сутулувата, з зеленим лицем, в окулярах і з "англійським" проділом на голові.

— З вами говорить отаман Мудрик. Хто ви і куди йдете? — промовила до мене постать.

— З міста на село йду, — відповів я.

— Яке село?

—Своє. Чорний Яр...

—Ого!.. — сказав отаман.

Подумав трохи. Потер рукою чоло. Повернувся до тих, що коло стола.

— Відслоніть вікно!..

Смуга сонячного світла блиснула в хату і освітила ряд старих образів, зеленого мисника з поливаною посудом і ряд засмалених сонцем юнацьких лиць. Грізний отаман Мудрик видається мені страшно знайомим. Неначе десь бачив його. Став пригадувати, але нічого не пригадувалося.

— Вибачайте, пане отамане, я вже вас десь бачив!—сказав я.

—Можливо! Мене скрізь знають!—авторитетно заявив він.

— Ви учитель?

— Був колись.

— На вчительських з'їздах бували?

—Минулого року на педагогічному. Демонстрував свого словника незрозумілих слів.

Я пригадав історію одного безграмотного словника, який в один час став модним майже у всіх державних інституціях і якого не визнавав жоден філолог. Прізвище автора того словника було мені досить відоме, але воно не мало нічого спільного з прізвищем пана отамана.

— А словник ви склали під псевдонімом? — спитався я.

—Я потім скажу, а зараз мені потрібно знати, як ваше прізвище? Хто знає, може ви шпик який-небудь?! — одрубав він.

—Я подібний до вас скрибопер. Між нами лишень та різниця, що ви пан отаман, а я подорожній. Моє прізвище саме звичайне і нецікаве.

—А все ж таки мені цього мало...

Я назвався.

— Ось воно що! — скрикнув він. — Тепер я не пущу вас від себе. Ви знадобитесь для діла...

—Але ж мені необхідно бути вдома! — пробував я протестувати.

— Нічого, нічого!.. Як там тепер дома?.. Де крак — козак, а де байрак — сто козаків... Скидайте свою піджачину та сідайте. Зараз самогоночки принесуть, закусочки подадуть, а спочити в клуні можете...

Компанія юнаків, що весь час напружено стежила за нашою розмовою, діждавшись такої розв'язки, знов розпочала свою розмову.

— Вона, дарма що жидівка, але краща любої польської паньки. Одні брови чого варті, а очі!.. — говорив вугруватий, з темнили очима хлопець до свого блідолицього, анемічного сусіда. — Зловив я її, знаєш, серед вулиці, та й того... Вирвалась і втекла, окаянна...

—А хіба тобі так хочеться її мати?—спитався блідолиций.

—І не питайся!—майже крикнув вугруватий.—Звичайно!..

—Тоді вночі...

— А цеї ночі на залізницю йдем...

— Годі! — різко кинув отаман.—Як не соромно вам?.. Кличте Стецька, нехай дає обідати, бо до вечора недалеко, а діла ще багато...

Вугруватий схопився:

— Слухаю, пане отамане!

— Оце, як бачите, весь мій штаб!—всміхнувся до мене отаман.

В сінях запахло смачним борщем, і в хату ввійшов козак із казаном в руках. Отаманський штаб став розсідатися коло стола.

IV

По обіді всі стали готуватися до походу. Оглядали рушниці, ділилися набоями, перевзувалися і взагалі наводили собі порядок. А коли сонце стало хилитися на захід, отаман дав наказ збиратися в дорогу.

— Ви залишаєтесь тут, — звернувся він до мене. — Маєте написати декілька відозв до населення, з яких було б видно, за що ми кров проливаєм...

— Сказати по правді, я тут нічого не розумію. Як я можу писати те, чого сам не знаю?

— Нічого. Зараз я вам скажу. Перше: ми воюєм за мужицьке право. Друге: не визнаєм влади міста, а тому не даєм йому хліба. Третє: стоїмо в опозиції до білих і думаєм установити зв'язок із блакитними. Четверте: земля і воля тільки тому, хто бореться за це. Такі, приблизно, основні наші вимоги. Тепер нам необхідно широко

оповістити населення, щоб воно ставало до зброї, але на це не вистачає в нас змоги. На днях ми маємо взяти місто Реше— тилівку, де є друкарня, яка зможе все це видрукувати. Отже, я даю вам в помічники свого писаря і ви робіть, що я кажу.

Вугруватий, з темними очима хлопець підійшов до мене:

—Так, я вам буду помагати. Справді потрібна якась система.

Отаман одягся в темно-синій жупан, сіру шапку з червоним рукавцем, вчепив до пояса шаблю і вже у дверях озирнувся:

—Ви, звичайно, над писарем старший. Заставляйте його, якщо він лінуватиметься. А самі, якщо цікавитесь, можете побачити моє військо і послухати моєї промови.

Коло воріт стояли осідлані коні. Старенький дідусь, якого я бачив коло коней в ярочку, поважно підвів отаманові коня, і той, усівшись на сідло, підтюпцем поїхав до церкви. Слідом за ним поїхав і його штаб.

—Ходім. Побачите,—промовив вугруватий.

V

Проти церкви розташувалося рядами до ста чоловік кінноти і до півтисячки піхотинців. Одягнуті в різновидну й різнобарвну одержу, вони справляли враження робітників з цукрових плантацій. Різниця була лишень та, що замість сап та заступів тримали на плечах рушниці.

—Доброго здоров'я, хлопці!—привітався отаман.

— Здоров'я зичим, пане отамане! — відповіли нарізно.

— Чи всі живі й здорові?

— Всі, пане отамане!

Отаман об'їхав ряди свого війська, оглянув зброю, всміхнувся і сказав:

— Може послухаєте казку, так я розкажу?

— Просимо!.. Просимо!..—загуло в рядах.

Отаман од'їхав декілька кроків назад. Став лицем до свого війська і почав свою промову-казку:

"Жив був такий Іван. Як вмирав його дбайливий батько, то залишив йому багато всякого добра. Іван жив собі так, як припало. Надбане батьком добро тліло в коморах або розтягалося сусідами, але це Івана мало що турбувало. Люди на нього не звертали ніякої уваги, і він навіть сам гаразд не знав—господар він, чи так собі щось... Але одного разу прийшло йому на думку заставити людей звернути на себе увагу. Спродав він чимало батьківського добра і справив собі з самого щирого золота не то корону, нето ковпака. Було якесь урочисте свято. Він взяв собі свого золотого ковпака і пішов до церкви. Йде собі гордо, а сам такий нужденний, обірваний, непоказний. .. Тільки що голова його сяяла на всю вулицю й викликала заздрість. "Дивіться, — казали люди,—як це він перемінив собі голову?! То ж був такий нікчемний!.. В такий шапці, чого доброго, навіть королі не ходять... Давайте заберем в нього цю шапку й поділимо між собою!"—і накинулись на нього, як голодні собаки. Спочатку пробував був боронитися, але дарма... Звідусіль оточили його, навалилися гуртом і давай шарпати на всі боки. Одні рвуть до себе, а другі до себе, а в самих очі так світяться... Оступився Іван набік, кинув

ковпака на дорогу і дивиться, що буде далі?.. Коли бачить, а ті, що напали на нього, вже самі перегризлися. В одного підбиті очі, в другого розбита голова, а треті так захекались, перетомилися, що ледве дишуть. Підійшов він тоді до тину, виламав добру частоколину й давай молотити наліво й направо. Довго ще вовтузились вони, але свою золоту шапку він таки повернув собі. Правда, що то вже не була шапка, а так щось золоте, з чого він все ж таки надіявся щось зробити. Повернувся додому і сказав сам до себе: "Не буде по-вашому, а по-моєму. Як знищили мені золоту шапку, так я собі золотий вінок зроблю..." І зробив Іван золотого вінка, наклав його на голову і знов пішов до церкви. Дивилися люди на нього, заздрили йому, але вже нічого не казали і не думали нападати, бо в його руках була здоровенна частоколина..."

—Ха-ха-ха! — зареготалося військо.

—А чи зрозуміли казочку?—питався отаман.

—Як же не зрозуміти, пане отамане, це ж про наше життя! З діда й прадіда мали свої скарби, та не було того... як його... сісте— ми...

—Сістема є!.. Треба тільки діло робити... Мали золоту шапку, не досягнули її у свій час, так треба хоч золотий вінок зробити... Правду я кажу, чи ні?..

—Правду, правду!

Отаман показав на мене рукою і сказав:

—Ось наш новий побратим, який через два-три дні виробить всю сістему... Вона буде гарно списана на папері і лежатиме в ваших кишенях... А тепер, хлопці, збирайтеся з силами і гайда!..

Ряди рушили з місця і ритмічний крок збив на дорозі товщу рудої порохнечі. З воріт визирали жінки, хрестилися і приказували: "Боже, спаси й сохрани їх від усякого лиха!" Сонце ховалося за обрій, і на шибках маленьких віконць кривавою усмішкою заблищали злотні промені.

VI

З заходу сунулась темна ніч і небо стало глибоке, неначе безодня. Одна за одною займалися зорі—великі, огнисті, палаючі огнем самоцвіти. В хаті скупчувались тіні, старі образи злились в одну чорну пляму. Крізь навстіж відчинені двері віяло приємною прохолодою і м'яким пахом конопель. Я сидів коло стола і, чекаючи свого помічника, обдумував теми прокламацій. В голові плутались якісь фрази і слова. — От так становище, — думав про себе.

В хату всунулась старенька бабуса:

—Ох-хо-хох!.. Господи, Господи!.. Свічечку принесла вам... Світити нема чим... Скоро без сорочки останемся...

Засвітила маленьку воскову свічечку. Загорнула на столі скатерть і приліпила її просто до столу.

—Сина мала!.. Ох, сина мала!.. Роботящий був, ночей не досипляв, працював — і добре жилося... Так якоїсь землі і волі забагнулося... Пішов у військо... Бився з кимсь, перемагав когось і навіть до отаманства дослужився...

— А де ж він тепер? — спитався я.

— Бог його знає!.. Він був з якимись партизанами... Ось вже два місяці, як ні слуху, ні духу... Цей отаман казав, що його начебто вбито...

Бабуся сіла на долівку і залилася слізьми. Плакала, як дитина, хлипаючи. В моїх грудях щось болюче защеміло і мені згадалися слова нафарбованої жінки, що снилася: "Люблю кров і сльози..."

— Колись господинею була. Лад і порядок знала. Отак, як та мара, що по житах блукає... Місця собі не знаходжу... Коли б вже хоч якийсь кінець настав або смерть прийшла...

Я, як умів, розважав і запевняв, що син її вернеться живий і здоровий і що кінець теж скоро буде, бо для цього "треба тільки сісти й написати такі листи"...

Вона слухала мене, але плакати не переставала. Може, сиділа б ще й довше, якби не прийшов мій помічник. Гупаючи важкими чобітьми, він підійшов до стола і поклав декілька аркушів сірої бібули* і два олівці.

— Пора вам, бабо, на сідало вже, бо в нас робота починається, — сказав він до неї.

Баба встала і вийшла в сіни.

VII

Беру аркуш паперу і починаю виводити: "Товариші селяни! Велетенським рухом революції..." В той час ловлю на собі зненависливий погляд свого помічника й перестаю писати. Крадькома позираю на нього — адже ж невідомо, на що він здатний... Нічого. Продовжую:

"В твоїх руках твоя доля, так умій же захистити її".

Знов позираю. Він сидить і розглядає свої нігті. Схиляюся ще нижче й виводжу:

"Нехай не буде між вами ледачих та байдужих..."

— Мені ще нема роботи?

Я підводжу голову. Вугрувате лице набрякло, а в очах якась непевність.

Бібула — папір.

— Ні! Ще немає! — кажу.

— Так може, я трохи вийду?

— Йдіть! Мені навіть краще писатиметься... Потім перепишете...

Десь далеко почулося щось подібне на грім. Мій помічник встає і байдужим голосом кидає:

— Мали потяга пустити з рейок, але щось воно не тее...

Махнув рукою і вийшов з хати.

Якийсь час чутно було далекі гарматні вибухи, і в душі робилося пусто, сумно й темно, як сумно й темно було в цій чужій і незнайомій хаті. Маленький жовтий вогник свічки тремтів і хвилювався, наче хтось дмухав на нього, а по всій хаті, з кутка в куток, гасали чудернацькі тіні. Дивився на цей дивовижний танець тіней і мені робилося млосно і страшно тієї мовчанки, що панувала в хаті.

Зборювала утома, і перемагав сон. З великим напруженням вертаюся до своєї прокламації, але замість думок виринають готові гасла міських плакатів: "Пролетарі всіх країн — єднайтеся!"...

—Де ж вони, оті пролетарі? — блискає думка.

Сон своєвладно хилить голову. Щоб не заснути, я затягаю тихенько пісню:

Ми, гайдамаки, всі ми однакі, Всі ми ненавидим пута і ярмо...

З сіней чути бабусине шамотіння:

— Ох, Боже наш, Боже!... І звідки ті гайдамаки беруться?!

Забувши за пісню, думаю, скільки їх на світі, таких шамотя— щих бабусь, які в своїм добрім серці пестять найбільшу зненависть до того всього, що жиє, змагається й шукає і що не вкладається в рамці їхнього розуміння?!

Цікаво, як би себе почувала ця бабуся, коли б так зараз повернувся її син, посадив на автомобіль і повіз по найбільших вулицях столиці? Що справді сказала б вона, якби так многотисячна юрба стала її вітати: "Слава матері великого сина-Борця!"

Напевне вона присіла б на долівку, зіщулилася б і заплакала:

— Ах, Боже мій, Боже! Та хіба ж я що знала?!

Надворі чутно зашуміли дерева. Напружена тиша, здавалося, заворушилася, і в хаті затривожилися тіні. Десь далеко почувся не то крик, не то зойк, і враз все затихло. Блиснула блискавка. Заскрипіли ворота. Хтось важкими кроками наближався до хати. В сінях шамотіло старече:

— Коли вже той спокій буде?!

В дверях з'явилася якась темна постать. Спотикаючись і розмахуючи руками, вона стала наближатися до мене. Насилу взнав свого помічника. Його вугрувате лице було страшно подряпане. Він обома руками оперся об стіл і промовив:

— Бачите, який я?

— Бачу! Що сталося?

— Все проклята жидівка!

—Яка?

Він похилився через стіл і прошептав:

—Я через вікно до неї, а вона спротивилась... Пручатись задумала... А я її того... не пручатиметься більше...

З його рота, разом з незрозумілими словами, виривався прикрий дух самогону, від чого мене затошнило. Я відвернувся від нього і сказав:

— Сядьте! Ви не мали права цього робити!

— Що?! — скрикнув він. — Як-то так, що я не мав права?!

З величезним напруженням сил він випростався і вдарився кулаком в груди:

— Я плюю на всі ваші системи і на всіх ваших отаманів!... Я світ бачив і він мене знає... А що я роблю, так теж знаю... Подобалась вона мені, от що!...

—Я нічого, але все ж таки незручно якось серед ночі і через вікно...

Він замислився. Сів поруч мене на лаві і зітхнув:

— Тільки отаманові не кажіть. Суворий він і душогуб, їй— богу!..

Раптом в розчинене вікно повійнув вітер і декілька капель теплого дощу бризнуло на лаву. Він схопився за ліву руку і скрикнув:

—Ой, Боже! Який гарячий, неначе її сльози!.. Неначе сльози!..

Притисся до мене:

— Я плакати хочу... чуєте, плакати...

— Що з вами? Заспокойтеся! — умовляв його.

— Ні, так не можна! Вона так просилася, так плакала, а я таки своє... Падлюка, аж двічі ножа затопив у груди.

Схвильований до неможливого, я схопився з місця і став ходити по хаті. Він теж устав. Стояв коло вікна, хлипав і стежив за мною.

— Далі так не можна! — говорив він сам до себе. — Горе одно та й годі!..

— Велике?

— О, велике! Де я тільки не був, так скрізь лише воно одно панує, а решта...

Зітхнув і став шпортатись за пазухою. Витяг пляшку.

— Вип'ємо! Все одно горе!

— Пийте самі. Я не можу.

— Значиться, цураєтесь? Ну, добре! Добре! Пожалкуєте...

Помалу, не поспішаючись, перекинув пляшку в рот і став пити. Іноді зупинявся на хвилину, щоб передихнути, а потім потягнув до самого дна. Коли в пляшці стало порожньо, він шпурнув її під лаву і став роздягатися. Стоячи в одній білизні, він сказав:

— А тепер давай поборемся!

Я мовчки оступився до порога.

— Не безпокойсь. Це я пожартував!

— Мені зовсім не цікаво мати справу з чортзна-чим!

— Пиши собі свою систему, а я "смертю смерть поправ"...

Розгорнув свою чумарку і ліг.

— А все ж таки отаманові не треба казати, розумієш!.. Суворий він... такого я не бачив ні в блакитних, ні в жовтих, ні в чорних. .. бритва, а не чоловік... — мимрив він крізь сон.

Заснув. Я ще довго ходив по хаті і не знав, що робити. Знав лише одно, що треба якось втікати. Випадково зупинився над сонним. Його вугрувате лице, посиніле й розпухле, нагадувало живіт перевернутої догори ногами черепахи. Вузькі щілинки на місці очей нервозно здригалися, наче хвостик конаючої миші, і було видно, що в цей час в його зухвалій голові роїлися страшні сни. Коли я дивився на цю сонну й огидливу людину, мені не хотілося вірити, що вона здатна до якоїсь розумної боротьби.

Увійшла баба. Стала над сонним і захитала головою:

— От і цей колись паничем був, а тепер став гірше скотини якої... Тиняється, валяється, збиткується над собою, а ще й дяківським сином називається... Панич, неначе...

Я мовчки думав про втечу. Боляче й образливо було сидіти в хаті бунту, смутку й жалоби. Необхідно було кого розпитатися про дорогу. — Не міг же я йти навмання?..

— Господарко, а чи далеко тут залізна дорога? — звернувся я до старої.

Та підвела на мене стомлені очі й відповіла:

— Тут вранці виїжджають, а в полудне назад вертають. Сама не була, то й не знаю.

Підійшла до самого столу. Довго дивилася на розкидані аркуші сірої бібули, а потім повернулася до мене і промовила:

— Змилуйтеся, напишіть до мого сина письмо, бо не витримаю!..

— А куди ж його послати? Ви адресу свого сина знаєте? — сказав я.

Вона не сказала нічого, тільки ще більше похилилася, неначе стара верба, яка стоїть над замерзлою рікою і чекає першого подиху зимової хуги. — Вона весни вже не діждеться! — виникла думка, а на зміну їй безмежна туга і болюче питання про майбутність непокоїло серце.

Десь стали співати півні... Майже несвідомо дивлюся в вікно, бачу білі зорі і мені стає легше. Коли на сході зажеврілася біла смуга світанку, а над нею привітно всміхнулася світова зірниця, я остаточно вирішив.

— Бувайте здорові! — кажу до старої і, схопивши капелюха, вибігаю на двір. Йду в садочок, що поза хатою, а потім через городи виходжу на поле.

VIII

.. .Сонце світить просто в очі. Безмежне море золотого колосся грає злоторожевими хвилями. Стомлено, але надійно, безупинно поспішаю вперед. Іноді спотикаюсь на межах, стаю на хвилинку спочити і знову надаю ходу.

Вже тоді, як перед моїми очима замаячів довгий ряд телеграфних стовпів, я почув далекий мотив розгульно-безглуздої пісні:

Цвет коліну ломала,

Чубарики-чубчики ломала.

Я зрозумів, що то отаман Мудрик повертався зі свого нічного походу. Мені вже не хотілося думати про нього і згадувати його. Лише одна, до неможливого настирлива думка ворушила мозок: "Куди ж тепер так, щоб було безпечно?!. В місті асфальт, залізо, брук, мармур і голод, а тут отаман Мудрик і сотні подібних йому?.."

.. .До Чорного Яру, куди я прямував, було ще далеко, а тому я скинув піджак і вирішив солодко заснути.

м. Київ,

1919р., 4 серпня